

Др Јелена Рафаиловић
РАЗВОЈ ИНДУСТРИЈЕ НА БАЛКАНУ
ТЕКСТИЛНА ИНДУСТРИЈА У КРАЉЕВИНИ СРБА, ХРВАТА И
СЛОВЕНАЦА И БУГАРСКОЈ 1919–1929.

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
Библиотека „Студије и монографије“
Књига бр. 105

За издавача
Др Миле Бјелајац

Редакција
Др Владан Јовановић (главни и одговорни уредник)
Проф. др Мира Радојевић
Др Драган Богетић
Др Мирослав Перишић
Др Александар Раковић
Др Петар Драгишић
Др Александар Р. Милетић (секретар)

Рецензенти
Др Милан Ристовић
Др Миле Бјелајац
Др Дубравка Стојановић

Лектура и коректура
Јелена Милосављевић

Техничко уређење и дизајн корица
Ђорђе Секерезовић

ISBN 978-86-7005-141-6

Објављивање књиге је помогло Министарство просвете, науке
и технолошког развоја Републике Србије

Јелена Рафаиловић

**РАЗВОЈ ИНДУСТРИЈЕ
НА БАЛКАНУ
ТЕКСТИЛНА ИНДУСТРИЈА
У КРАЉЕВИНИ СРБА, ХРВАТА
И СЛОВЕНАЦА И БУГАРСКОЈ
1919–1929.**

Београд, 2018.

Садржај

Предговор	11
Увод	35
Текстилна индустрија до Првог светског рата	35
Привредне прилике у Краљевини СХС и Бугарској 1919–1929.	45
Основна обележја текстилне индустрије	59
Квантитативни преглед текстилне индустрије	60
Преглед текстилне индустрије према гранама	70
Територијални распоред текстилне индустрије	80
Држава и текстилна индустрија	103
Институционални и законодавни оквир текстилне индустрије	104
Државни интервенционизам	111
<i>Закони о помагању индустрије</i>	113
<i>Пореско оптерећење индустрије</i>	121
<i>Царине</i>	127
Технолошки ниво текстилне индустрије	139
Финансијски капитал у текстилној индустрији	161
Обим и власништво капитала	162
Кредитирање текстилне индустрије	173
Учешће и обим страног капитала	184
Текстилно тржиште	201
Унутрашња трговина	202

<i>Потражња за текстилним производима</i>	212
<i>Монополи и картели</i>	216
Спољна трговина	217
<i>Трговина текстилним производима</i>	227
Привредна елита и радна снага у текстилној индустрији	247
Привредна елита текстилне индустрије	247
<i>Иван Х. Беров</i>	247
<i>Влада Илић</i>	252
Радна снага у текстилној индустрији	260
<i>Структура и обим запослених у текстилној индустрији</i>	260
<i>Наднице</i>	273
<i>Положај радника текстилне индустрије</i>	279
Закључак	303
Извори и литература	319
Географски и именски регистар	347
Регистар привредних предузећа	353

Списак табела и графикана

Табела 1. Распоред бруто друштвеног производа (БДП) и нето националног дохотка (НД) у периоду 1926–1929.	56
Табела 2. Број фабрика, радника и годишња стопа раста (CAGR) текстилне индустрије у Краљевини СХС 1919–1928.	62
Табела 3. Развој текстилне индустрије у Бугарској 1921–1929.	63
Табела 4. Структура фабрика и радника у Бугарској и Краљевини СХС 1919–1929.	65
Графикон 1. Тренд оснивања текстилних фабрика у Краљевини СХС и Бугарској у апсолутним цифрама 1919–1929.	68
Табела 5. Индустрија памука и вуне 1928. године у Краљевини СХС	72
Табела 6. Структура фабрика према индустријским гранама и броју запослених у Бугарској 1921–1929.	78
Табела 7. Распоред фабрика текстилне индустрије у Бугарској 1921. и 1929.	100
Табела 8. Повлашћена текстилна индустрија у Бугарској 1921–1929.	117
Табела 9. Вредност државних набавки у мил. динара концерна Илић 1923–1933.	120
Табела 10. Број вретена и разбоја на 1000 становника у европским државама 1928–1930.	143

Табела 11. Увоз текстилних машина у Краљевину СХС и Бугарску 1921–1929.	146
Табела 12. Корелација (r) уложеног капитала, погонске снаге и радне снаге у текстилној индустрији Краљевине СХС 1919–1929.	159
Табела 13. Структура текстилних предузећа према власништву капитала	165
Графикон 2. Биланси пословања највећих текстилних предузећа у Краљевини СХС 1921–1929.	169
Табела 14. Оснивачки капитал текстилних акционарских друштава у К. СХС са преко 10 мил. динара 1922–1929.	171
Табела 15. Пласман кредита у привреди Бугарске 1925. у зл. левима (000')	183
Графикон 3 и 4. Биланси спољнотрговинске размене у Краљевини СХС и Бугарској 1919–1929.	222
Табела 16. Увоз и извоз по глави становника 1928. у изабраним европским земљама (у златним доларима САД)	227
Графикон 5 и 6. Процентуални удео текстилне робе у укупном увозу у количини и вредности у Бугарској и Краљевини СХС 1919–1929.	228
Графикон 7 и 8. Вредност (%) и обим (t) увоза сировог памука, пређе и готове памучне робе у Краљевини СХС 1920–1929.	236
Графикон 9 и 10. Вредност (%) и величина (t) увоза силовог памука, пређе и готове памучне робе у Бугарској 1919–1929.	237

Табела 17. Годишња стопа раста количинског увоза памука (%) (100–1920)	237
Табела 18. Годишња стопа раста вредности увоза памука (%) (100–1920)	238
Графикон 11. Корелација вредности увоза памука и цене памука на светском тржишту	239
Графикон 12 и 13. Обим увоза вуне и материјала од вуне у Краљевини СХС и Бугарској у тонама 1919–1929.	243
Табела 19. Структура запослених радника у Краљевини СХС и Бугарској 1921–1931.	262
Табела 20. Просечне номиналне наднице индустријских радника у Бугарској у левима 1921–1929.	274
Табела 21. Средња надница осигураних радника код СУЗОР-а и просечна надница запослених у Првој повлашћеној ужичкој ткачкој радионици а. д., Ужице у динарима 1920–1929.	277

Предговор

Развој индустрије током 19. века имао је за последицу поделу Европе у првој половини 20. века на развијене (индустријске) и неразвијене (аграрне) државе. Балканске државе су припадале категорији неразвијених аграрних држава због чега су у историографији окарактерисане као „периферија“ чији је привредни развој виђен као „еволуција без развитка“. Државни дисконтинуитети, политичке нестабилности, немогућност прилагођавања модерним технолошким и структурним захтевима, ограничени ресурси, недостатак капитала, наслеђене привредне традиције, недовољно образована радна снага, променљиви ставови у политици валута и финансија били су само неки од разлога слабог привредног развоја до Првог светског рата. Економски заостале у односу на земље западне Европе, балканске државе су покушале да умање кашњење. Проблематичан пољопривредни сектор није могао да утиче на привредни развој, али јесте индустријски сектор, због чега је у међуратном периоду ипак дошло до одређеног индустријског развоја и на балканском простору.

Питање развоја индустрије и индустријализације на Балкану је отворено и недовољно истражено поље историографије које изазива заинтересованост научника, мада ни у приближној мери као увек актуелне теме из политичке или културне историје. Одсуство специфичног балканског модела развоја, недостатак добрих података, као и карактер балканских историографија након 1945. године утицали су да радови о економској проблематици на простору југоисточне Европе буду маргинализовани.¹

1 Дела која обрађују економска питања балканских држава у првој половини 20. века, а према томе и индустријализацију и индустријски развој, проистекла су првенствено из пера страних истраживача: Alexander Gerschenkron, *Economic backwardness in Historical Perspective*, published by Frederick A. Praeger, 1968; Мајкл Паларе, *Балканске привреде, 1800–1914, Еволуција без развоја*, Београд 2010. (даље: М. Паларе, *Балканске привреде...*); *The Economic History of Eastern Europe 1919–1975*, I–II, ed. M. C. Kaser, E. A. Radice, Oxford 1985; John Lampe, Marvin Jackson, *Balkan Economic History 1550–1950, From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Bloomington 1982.

Предмет монографије је индустријски развој на Балкану у периоду од 1919. до 1929. године на примеру текстилне индустрије у Бугарској и Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (Краљевини СХС). Краљевина СХС и Бугарска су довољно репрезентативне да покажу основне трендове, појаве, феномене, генезу и структуру у развоју индустрије, јер су обе државе у себи садржале привредно, политичко, културно и друштвено наслеђе Османске и Аустроугарске царевине, на чијим утицајима се одвијао и развој индустрија осталих балканских држава. Хронолошки период од 1919. до 1929. године у привредном смислу представља јасно омеђену целину за проучавање – почиње престанком стања ратне економије, а завршава се великом економском кризом, док је избор текстилне индустрије за референтну тачку подстакнут њеном улогом у почетној индустријализацији.² Преглед економских феномена на упоредном нивоу омогућава да се нова и/или постојећа сазнања о балканској индустрији додатно испитају и провере.³

Текстилна индустрија је индустријска грана која обухвата производњу текстилних производа од влакна до тканина (од вуне, паму-

(даље: J. Lampe, M. Jackson, *Balkan Economic History...*); *The Cambridge Economic History of Europe from the Decline of the Roman Empire Volume 8: The Industrial Economies: The Development of Economic and Social Policies*, ed Peter Mathias, Sidney Pollard, Cambridge University Press 1989. (даље: *The Cambridge Economic History...*); John Lampe, *Bulgarian economy in 20th century*, Palgrave Macmillan 1986, (даље: J. Lampe, *Bulgarian economy...*).

- 2 Текстилна индустрија је главна тема кључних историјских расправа о протоиндустријализацији, индустријској револуцији, индустријализацији, историји пословања и предузећа, али и друштвених питања попут историје моде и одевања, радничког питања, технологије. (*The Ashgate Companion to the History of Textile Workers, 1650–2000*, ed. by Lex Heerma van Voss, Els Hiemstra-Kuperus and Elise van Nederveen Meerkerk, Ashgate 2010, p. 1)
- 3 Према концепту М. Јовановића на тему руске емиграције на Балкану за који наводи: „Могућност проучавања политичких, дипломатских, структуралних, социјалних, демографских, психолошких, антрополошких и културолошких аспеката историје руског човека у избеглиштву дозвољава да се размишља о тоталитету историје и могућностима истраживања тог тоталитета. А идеја да се различите димензије прошле стварности компаративно проучавају на читавом простору Балкана, омогућава да се донети закључци додатно утемеље и провере“, сматрамо да је могуће употребити поменути концепт и на једном ужем истраживачком пољу попут анализе економског феномена у два државама. Мирослав Јовановић, *Руска емиграција на Балкану, 1920–1940*, Београд 2006, стр. 27.

ка, свиле, индустријских биљака и синтетичких сировина) и према карактеристикама производње спада у прерађивачку и лаку индустрију.⁴ Изградња индустрије текстила била је погодна за земље које су биле на почетку индустријализације, јер није захтевала присуство сировина у земљи, обимни капитал и стручну радну снагу, као у случају тешких индустрија, рударске, металне или хемијске. Сировине потребне за израду текстилних материјала биле су доступне и јефтине, а трошкови транспорта ниски. Почетно улагање у текстилну индустрију захтевало је релативно мало капитала, нарочито ако је постојала протекционистичка државна политика према индустријском сектору. Осим тога, радна снага у текстилној индустрији није морала да буде стручна, само је било потребно да је има довољно.⁵

По завршетку Првог светског рата Краљевина СХС и Бугарска биле су суочене са великим материјалним губицима у свим секторима привреде чије је обнављање уследило наредних година, уз периоде рецесије и инфлације. Директне последице рата биле су огромне на свим пољима, а нове државе релативно нестабилне због уништених и девастираних привреда и нереалних очекивања од успостављених режима који су заменили стари поредак. Било је неопходно да се обнови функционисање тржишта, монетарног система, индустрије и пољопривреде, надокнаде сировине, реше проблеми несташице хране и горива, да се донесе мноштво инфраструктурних и административних мера ради повезивања нових покрајина и регулисања нових граница.⁶

4 „Текстил“ потиче од латинске речи *texere* (ткати) и оригинално се односио само на ткање вуне, али је данас уобичајан назив за све текстилне материјале: конач, ужад, плетенице, чипке, вез, мреже и разне друге тканине направљене ткањем, плетењем, лепљењем... ('Textile industry', *The New Encyclopaedia Britannica*, Volume 18, Cambridge University Press 2007, p. 170; *Privredni leksikon*, Zagreb 1961, str. 678)

5 Lars Sandberg, 'Cotton since 1914', *The Cambridge History of Western Textiles*, ed. David Jenkins, Cambridge University Press, Cambridge 2003, p. 976. (даље: L. Sandberg, 'Cotton since 1914'...)

6 David Turnock, *The Economy of East Central Europe 1815–1989. Stages of transformation in a peripheral region*, Routledge 2006, pp. 159–160. (даље: D. Turnock, *The Economy of East Central Europe...*)

Предратни образац економског развоја, који се ослањао на повећање пољопривредне производње и извоза, наставио се и после рата, све до економске депресије. До средине деценије обнове Бугарске и Краљевине СХС су биле завршене, али се структурне промене нису догодиле, о чему најбоље сведоче квантитативни индустријски показатељи. Радно становништво упослено у индустрији и занатству у Краљевини СХС 1921. године чинило је 4,35% (522.091) од укупног броја становника, а десет година касније 5,14% (717.002). У Бугарској је проценат становника запослених у индустрији чинио 4,35% (211.000), а десет година касније 4,89% (279.000). Поред тога, услед стварања нових држава и редефинисања граница, раздвојена су до тада јединствена тржишта Балкана. Првих десет година стабилизације привреде пратили су и покушаји политичке стабилизације који су у Краљевини СХС кулминирали 1929. Увођењем Шестојануарске диктатуре краља Александра Карађорђевића, а у Бугарској доласком на власт милитаристичке групе Звено 1934. године.

Индустријски сектор је представљао релативно мали део привреде у обе земље. Учешће индустрије у бруто домаћој производњи у Бугарској 1929. је чинило свега 8,2% од укупне производње, а у Краљевини СХС 1926. године 8,36%. Основне карактеристике индустрије у обе државе биле су: недовољна и застарела механизација, недостатак привредног законодавства, недостатак капитала, неквалификована радна снага, заостала пољопривредна делатност, зависност од иностраних земаља у виду инвестиција, мала потражња и понуда индустријских производа и лоша инфраструктура.

Шта доводи до развоја индустрије, или, посматрано у ширем контексту, до индустријализације у једној држави? Који су то фактори који доводе до тога да једна неразвијена земља (backwardness)⁷ поста-

7 Дефинисање концепта „неразвијене земље“ је врло проблематично, због чега ћемо издвојити два шира објашњења. Прво је, према Џоан Робинсон, да неразвијене економије јесу оне које нису задовољне својим тренутним економским

не индустријализована, а друга не? У вези са овим питањима постоји обиље литературе,⁸ али не и јединствен одговор, нити ће га бити, јер су услови у којима се одиграва напредак одређене државе или региона друштвено и структурално специфични и зависе од случаја до случаја.

До сада помињани појмови „развој индустрије“ и „индустријализација“ се разликују и треба их појаснити ради теоријског схватања методе истраживања. Индустријализација у „ужем смислу јесте процес трансформације свих грана производње на основама индустрије производње, машинизације и механизације производње, услуга и саобраћаја, стандардизација радних и производних поступака и серијска производња.“ У ширем смислу то је „просец радикалних измена друштвене структуре, односно претварања аграрног сектора у индустријско друштво и подразумева две врсте промена 1. промене у институционалној структури друштва 2. промене људског фактора“⁹ Индустријализација се разликује од развоја индустрије утолико што представља шири појам и дубоко је социјални процес, који се рефлектује на све структуре друштва. Развој индустрије представља, сходно дефиницији привредног раста, „повећање реалног обима укупне производње на неком простору (у некој земљи или њеном ужем територијалном сегмен-

стањем и желе промену и друго Симона Кузњецца по коме су неразвијене државе оне које не искоришћавају могућности модерне технологије, због чега не успевају да обезбеде минималну егзистенцију становништву. (Joan Robinson, „Notes on the theory of Economic Development“, Collected economic papers, 2, Oxford 1964, p. 96; Simon Kuznets, *Economic Growth and Structure*, London 1965, pp. 2–3).

8 О индустријализацији видети и: R. B. Sutcliffe, *Industry and Underdevelopment*, London 1971; Iván T. Berend, György Ránki, *The European Periphery and Industrialization 1780–1914*, Cambridge University Press 1982 (даље: I. T. Berend, G. Ránki, *The European Periphery...*); Ivan Berend, *An Economic History of Nineteenth-Century Europe: Diversity and Industrialization*, Cambridge University Press, 2012; L. A. Clarkson, *Proto-Industrialization: The First Phase of Industrialization?*, Macmillan Education UK, 1985; Clark Kerr & etc, *Industrialism and industrial man*, Penguin Books 1973; *Industrialization and development*, ed. by Tom Hewitt, Oxford University Press 1995; *Industrialisation: critical perspectives on the world economy*, ed. by Patrick O'Brien London, New York 1998; Herbert Blumer, *Industrialization as an Agent of Social Change*, New York, 1990; Eric Hopkins, *Industrialisation and Society: A Social History, 1830–1951*, 2000.

9 V. Milić, „Индустријализација“, у: *Sociološki rečnik*, priredili Aljoša Mimica i Marija Bogdanović, Beograd 2007, str. 190.

ту, односно у међународним регионалним интеграцијама) у одређеном временском периоду“. Битно је разликовати „раст као физичко увећавање производње (који по правилу не одражава у пуној мери економско напредовање) од привредног раста који се остварује уз сталну конфронтацију трошкова и резултата“.¹⁰

Примарно питање јесте какав је био развој индустрије. Да ли је индустријски развој, који је *de facto* постојао, карактерисао напредак и у којој мери? За одговор на постављена питања од кључног значаја било је утврђивање фактора за њихово мерење. У мноштву литературе о критеријумима који одређују шта утиче на развој индустрије изабрани су следећи: обим и величина текстилне структуре, однос и утицај државе на индустрију, технолошки развој, финансијски капитал, текстилно тржиште, радна снага и привредне елите. Анализом ових економских индикатора, који уједно чине и поглавља монографије, представљен је процес индустријског развоја на случају текстилне индустрије. Ради разумевања текстилне индустрије у целини у обе државе, у првом поглављу су приказани квантитавни обим, карактеристике, трендови раста, етапе развоја, индустријске гране и распоред текстилних фабрика. У наредним поглављима су представљени однос државе и индустрије (кроз питање институционализације, законодавства и државног протекционизма), технолошки ниво текстилне индустрије (преко анализе погонске снаге и карактеристика производног процеса), финансијски капитал (обим и власништво капитала, питање кредита и учешћа страног капитала), унутрашња и спољна трговина текстилних производа и на крају радна снага и привредне текстилне индустрије.

Представљена структура питања отворила је могућност да се приступи концепту Александра Гершенкрона (Alexander Gerschenkron) о развоју индустрије – да ли је развој индустрије (и у ширем смислу индустријализација) био: аутохтон или изведен, насилан или аутоно-

10 „Privredni rast“, *Економски речник*, гл. ред. Миомир Јакшић, Београд 2006, стр. 616. (даље: *Економски речник...*); Видети: Ivan Vujačić, *Nerazvijenost i strukturna zavisnost u teoriji privrednog razvoja: teorijsko istraživanje i empirijski test*, rukopis doktorske disertacije, Београд 1988.

ман, концентрисан на производњу или концентрисан на добра; да ли се одигравао у оквиру инфлаторне или стабилне монетарне политике; да ли је обухватао чисто квантитативне промене или дубоко структурне трансформације; да ли је био праћен континутетом или дисконтинутетом; да ли се одигравао упоредо са напретком пољопривреде или не и да ли је мотивисан примарно економским или политичким циљевима.¹¹

Питање индустријског развоја у ужем смислу односи се на проблематику привредног развоја (economic growth),¹² а у ширем смислу и на теме које се баве теоријом раста (development theory, development studies). Теорија развоја се појавила педесетих година када је постојало потпуно уверење да кроз привредни раст и модернизацију социјалне неједнакости и сиромаштво могу бити искорењени. Први радови и студије анализирали су економска питања, а касније се приступило мултидисциплинарним проблемима и методама.¹³ Од теорије модернизације (1950), економског дуализма (1960), теорије зависности (1970), теорије стабилизације и структурног прилагођавања (1980–1990), до теорије економских институција (2000) аутори и даље нису пронашли јединствен одговор или путању за решавање проблема развоја, односно неразвијености државних привреда.¹⁴

Анализи индустријског развоја није се приступило кроз неки од поменутих модела посебно, већ су искоришћене теорије у чијем је сре-

11 Alexander Gerschenkron, *Continuity in History and other essays*, Cambridge 1968, p. 80.

12 Према једној од дефиниција привредни развој (economic development) представља „динамизирање привреде по хоризонтали и вертикали, њено мењање, обнављање и унапређивање за све људе и сваког човека, односно процес економског раста, структурних промена и напретка дате привреде. Он се у некој земљи дешава када се економско благостање њених становника повећава током дугорочног раздобља. Развојни домети се изражавају различитим показатељима међу којима посебно место заузимају бруто национални производ по становнику, стање здравља и очекивано трајање живота, образованост, потрошња енергије по становнику, стање животне средине“. („Privredni razvoj“, *Ekonomski rečnik...*, str. 616.)

13 Andrew Sumner, „What is Development Studies?“, *Development in Practice*, vol. 16, no. 6, 2006, pp. 644–650.

14 Erik Thorbecke, *The Evolution of the Development Doctrine, 1950–2005*, December 2006, Research Paper No. 2006/155, United Nations University, World Institute for Development Economics Research, pp. 1–34.

дишту проблема економски раст мање развијених земаља, а које одговарају уско специфичној теми рада. У теоријским радовима из друге половине 20. века индустријализација је виђена као покретач раста који повлачи остатак привреде.¹⁵ Индустијски сектор је сматран динамичним у односу на пасивни пољопривредни и требало је да понуди алтернативно запошљавање пољопривредном становништву, да повећа потражњу за прехранбеним производима и домаћим сировинама. Главно средство за подстицање индустријализације, на почетку процеса, јесте државна интервенција преко увозно-извозних царина, увозне супституције и закона који је подстичу, као и дискриминације пољопривреде у корист индустрије у различитим облицима.

Посебно питање је посвећено и улози економских институција у индустријском развоју. Асеомглу и Робинсон у књизи *Зашто народи пропадају* износе теорију да је привредни раст повезан са инклузивним економским и политичким институцијама, док екстрактивне институције воде ка стагнацији и сиромаштву. Основна особеност екстрактивних економских институција јесте протекционизам и недостатак конкуренције, за разлику од слободног тржишта и неспутане конкуренције, као и слободног исказивања економских интереса који постоје у оквиру инклузивних економских институција. Сама теорија није идеална јер изједначавање политичких и економских ин-

15 У питању су теорије великог подстицаја ('big push'), балансираног раста ('balanced growth'), „узлет“ у одрживи раст (take-off into sustained growth), критичка минимална тачка (critical minimum effort thesis). Међу поменутиим теоријама највише утицаја имала је теорија Волта Ростова, тзв. Ростовљева теорија раста у пет фаза. Прва фаза је традиционално друштво, друга фаза предуслови за полет (take-off), трећа је полет, четврта зрелост и пета, последња, доба масовне потрошње. Да би дошло до полета (take-off) у економији једне државе неопходно је да раст прихода буде већи од популације, а инвестиције у бруто домаћи производ веће од извозног капитала. (Paul N. Rosenstein-Rodan, „Problems of Industrialisation of Eastern and South-Eastern Europe“, *The Economic Journal*, vol. 53, no. 210/211, 1943, pp. 202–211. (даље: P. N. Rosenstein-Rodan, „Problems of Industrialisation...“), Ragnar Nurkse, *Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries*, Oxford University Press, New York 1961; Walt W. Rostow, *The stages of economic growth, a non-communist manifesto*, Cambridge 1961, str. 4–11; Harvey Leibenstein, *A Theory of Economic-Demographic Development*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1954).

ституција у одређеном развоју представља политички детерминизам.¹⁶ Ипак, однос економских и политичких институција је важан за разумевање индустријализације и посебно везе државе и привреде.¹⁷

Још један концепт без кога би теорија о развоју индустрије била непотпуна јесте теорија модернизације која је уско везана са питањима развоја уопште. Мада у литератури и даље не постоји сагласност око концепта модернизације и индустријализације и њиховог међусобног, компатабилног или узрочног односа, то је питање које је и данас често актуелно и у домаћој и у страниј историографији.¹⁸ Вишеструка значења

16 Daren Asemoglu, James Robinson, *Zašto narodi propadaju*, Beograd 2014; Boris Begović, „Institucije iznad svega“, *Zašto narodi propadaju*, pogovor, Beograd 2014, str. 533–534

17 Од 1860. године до Првог светског рата постојали су озбиљни покушаји „увоза“ институција „политичке модерности и структурне трансформације политичко-институционалног оквира“ у балканским друштвима. Међутим, државне и правне институције преузете из западних земаља долазиле су у сукоб са економским и друштвеним стањем земље. Институције потребне за изградњу државе (попут државне администрације или војске) развијале су се брже од економских могућности. Такође, у већини балканских земаља сфере државе, различитих облика цивилног друштва и друштва развијале су се готово независно једне од других, без стварних међусобних веза. (Diana Mishkova and Roumen Daskalov: „Forms without Substance: Debates on the Transfer of Western Models to the Balkans“, *Entangled Histories of the Balkans, Volume Two: Transfers of Political Ideologies and Institutions*, ed. Roumen Daskalov and Diana Mishkova, Leiden, Boston 2014, pp. 3, 19; Љубодраг Димић, Мирослав Јовановић, Дубравка Стојановић, *Србија 1804–2004: три виђења или позив на дијалог*, Београд 2004, стр. 118).

18 Видети: Педа Ј. Марковић, *Beograd i Evropa, 1918–1941, evropski uticaji na proces modernizacije Beograda*, Beograd 1992; Предраг Марковић, „Теорија модернизације и њена критичка примена на међуратну Југославију и друге источноевропске земље“, *Годишњак за друштвену историју*, 1, 1994, стр. 17–21; Smiljana Đurović, „Један аспект покушаја модернизације државе и укључивања Кралевине SHS у индустријску цивилизацију Западне Европе“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1–4, 1989, str. 43–49; Marija Obradović, „Теорија модернизације и модели развоја“, *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Beograd 1994, str. 407–411; Vladimir Cvetković, „Usud moderniteta“, *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Beograd 1994, str. 63; Milan Subotić, „Будućност совјетске прошлости: Napomene uz izbor tekstova“, *Treći program*, 141/142, 2009, str. 9–29; Johann P. Arnason, „Communism and Modernity“, *Da-*

модерног, модерности, модернизације, њихова тумачења, перцепције и наративни оквири нису били у основи наше анализе при проучавању индустрије. И зато, када будемо говорили о модернизацији, мислимо на најшири могући приступ – на утицај развијених тековина запада Европе на неразвијене балканске земље, односно на утицаје модерних друштвених институција на традиционалне друштвене поретке.¹⁹

У српској историографији методологија истраживања економске историје није присутна као посебна теоријско-методолошка научна дисциплина. Врло је мали број аутора који се уопште упустио у озбиљна истраживања овог поља историје.²⁰ Стога свако проучавање економских тема, уз коришћење квантитативне анализе, нуди историчару широке могућности истраживања и рада. Недостатак теоријских радова са поља економске историје условио је детаљније појашњење методолошког оквира рада. Посматрано из методолошког угла, истраживање је засновано на компаративном приступу и студији случаја, уз коришћење квантитативних метода и класичне историографске анализе.

Упоредна истраживања подстичу на другачија размишљања, на другачија виђења проблема и на уочавање повезаности ваннационал-

edalus, 129, 1, 2000, pp. 62–66; Mark Elvin, „A Working Definition of Modernity“, *Past & Present*, no. 113, 1986, pp. 212–213; Smiljana Đurović, „Industrijalizacija Srbije – legitimitet za moderni svet XX veka“, *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Beograd 1994, str. 133–140; Румен Аврамов, „Стопанския XX век на България“, (даље: Р. Аврамов, „Стопанския XX век...“), *България 20. век. Алманах*, състав. Филип Панайотов, Ред. Иванка Николова, София 1999, стр. 235–294. (даље: *България 20. век. Алманах...*)

19 Андреј Митровић, „Европеизација и/или модернизација“, *Годишњак за друштвену историју*, 2, 1994, стр. 145; Entoni Gidens, *Posledice modernosti*, Beograd 1998, str. 17.

20 Видети: Весна Алексић, „Андреј Митровић о важности изучавања економске историје“, *Годишњак за друштвену историју*, 2, 2013, стр. 69–76; Смиљана Ђуровић, „Преглед литературе о индустријализацији југословенских земаља у периоду 1918–1941. године“, *Историјски гласник*, 1-2, 1967, str. 155–191.

них граница. У историјској науци су последњих деценија присутнија него раније. Олакшана су новим системима комуникације и дигитализацијом архивске и библиотечке грађе, интернационализацијом историјских истраживања, свестранијим познавањем језикâ, бројним програмима и међународном сарадњом.²¹ Компаративни приступ²² при анализи економске појаве или феномена у две државе, односно у две различите друштвене средине, омогућава да се покажу опште кривуље развоја, утврде сличности и разлике и колико је могуће објасне и разумеју.²³ Приказивањем *разлика* међу посматраним државама истичу се особености случајева који се пореде (тзв. супротстављање контекста); представљањем *сличности* апострофирају се генерализације у контексту већ познатих сазнања (тзв. упоредна демонстрација теорије).²⁴ Стога, када се посматра развој индустрије, може се говорити о два дискурса: потврђивању општих теза о „заосталом“ и „закаснелом“ Балкану са „успореном индустријализацијом“, или предочавању разлика међу специфичним индустријским феноменима и појавама на Балкану и тиме балканских привреда и друштава уопште.

- 21 Giovanni Sartori, „Compare Why and How Comparing, Miscomparing and the Comparative Method“, *Comparing Nations, Concepts, Strategies, Substance*, ed Mattei Dogan, Ali Kazancigil, Blackwell 1994, pp. 16–17.
- 22 Јирген Кока још наглашава да упоредне студије имају функције и „да идентификују, објективизују, објасне, критикују“, али треба бити обазрив јер историјска компаративистика, као и историјска наука, јесте селективна, (ре)конструктивна и зависна од туђих гледишта (Јирген Кока, „Упоредна историјска истраживања: немачки примери“, *Годишњак за друштвену историју*, 2, 1994, стр. 151, 152, 157 (даље: Ј. Кока, „Упоредна историјска...“); Jürgen Kocka, „Comparasion and Beyond“, *History and Theory*, 42, 2003, pp. 39–40).
- 23 Marc Bloch, „За компаративну историју европских друштава“, *Увод у компаративну историју*, ur. Drago Roksandić, Zagreb 2004, str. 40. (даље: *Увод у компаративну историју...*)
- 24 Heinz-Gerhard Haupt, Jürgen Kocka, „Историјска пoredба: методе, задаци и проблеми. Увод“, *Увод у компаративну историју...*, str. 150, 163. Поред два наведена модела компаративног приступа постоји и трећи – макро-узрочна анализа, која користи мултиваријантно испитивање хипотеза. (Theda Skocpol, Margaret Somers, „Упоробе компаративне историје у макросоцијалном испитивању“, *Увод у компаративну историју...*, str. 122).

Ентитети за поређење или аналитичке јединице²⁵ јесу Краљевина СХС²⁶ и Бугарска,²⁷ у истом временском оквиру, од 1919. до 1929. године. Избор ових држава за поређење одређен је сличностима у историјском наслеђу и привредном степену развијености. Историјско наслеђе темељи се на правној, културној, политичкој и економској оставштини потоњих векова, док се у привредном погледу односи на чињенице да су то биле аграрне државе са око 76% пољопривредног становништва и прерађивачком индустријом до 10% националног дохотка.

Иако су у питању суседне државе, на сличном ступњу економског развоја, међусобни привредни односи били су одређени политичким несугласицама.²⁸ Период од 1919. до 1929. године, с обзиром на карак-

- 25 При сваком поређењу постоје две аналитичке јединице – јединица посматрања и експликативна јединица. Јединице посматрања су оне које се прикупљају и анализирају, док се експликативне јединице користе ради објашњења (Charles Ragin, „Osobitost poredbene društvene znanosti”, *Uvod u komparativnu historiju...*, str: 88).
- 26 У тексту се за посматрани период употребљава назив Краљевина Срба, Хрвата и Словеница или Краљевина СХС, иако је у периоду од 1919. до 1929. године Краљевина имала три званична имена – Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца (1.12.1918–15.7.1920), Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (15.7.1920–3.10.1929) и Краљевина Југославија (3.10.1929–7.3.1945). Љубодраг Димић, *Историја српске државности, књига III, Историја Југославије*, Београд 2001, стр. 35, 310. (даље: Љ. Димић, *Историја српске државности...*)
- 27 Званичан назив бугарске државе у периоду од 1908. до 1946. године био је Царство Бугария (Бугарско царство). Бугарска држава је 1908. године постала независна и уздигнута је у ранг краљевине, на челу са Фердинандом I (1887–1908 кнез, 1908–1918 цар, краљ). У литератури и изворима бугарски владари Фердинанд I и Борис III (1918–1943) се често називају царевима, иако су у рангу краљева. У тексту ће бити коришћен назив Бугарска за бугарску државу у истраживаном периоду јер је то уобичајен назив у домаћој и страниој литератури. (Стеван К. Павловић, *Историја Балкана 1804–1945*, Београд 2004. стр. 266–267 (даље: С. К. Павловић, *Историја Балкана...*)
- 28 Вера Кацаркова, *Икономическите одношения на Бџлгария с балканските држави в периода между двете световни войни (1919–1941 г.)*, София 1989, стр. 154–155 (даље: В. Кацаркова, *Икономическите одношения...*). Детаљније о политичким односима Краљевине СХС и Бугарске видети у периоду од 1919. до 1929. године: *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*, 1, zbornik radova, glavni i odgovorni urednik Živko Avramovski, Beograd 1980; *Международни одношения на Балканите 1918–1930*, Отг. ред. Симеон Дамянов, София 1984; Иван Ристић, *Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца: (1919–1929)*, докторска дисер-

тер српско-бугарских односа у претходним деценијама, сматра се периодом *продуженог конфликта*.²⁹ Званичне политичке везе, утемељене на Нејском уговору,³⁰ започеле су 1920. године отварањем посланства у Софији и Београду, али је први трговински уговор (*Уговор о трговини и пловидби*) између Бугарске и Краљевине Југославије склопљен тек у мају 1934, ратификован у децембру 1940, а пуноважно је ступио на снагу у јануару 1941.³¹ Каква је атмосфера била у односима двеју земаља сведочи

тација у рукопису, одбрањена 2017; Иван Ристић, „Бугарска у југословенској политици 1927. године у светлу појачане италијанске акције на Балкану“, у: *Архив*, 15, 1-2, 2014, стр. 79–95; Иван Ристић, „Између старих и нових изазова – Бугарска у политици Краљевине СХС 1926. године“, *Токови историје*, 2, 2013, стр. 75–96; Срђан Мићић, „Рад Бугарског посланства у Београду против војне интервенције Краљевине СХС: (9–18. јун 1923)“, *Зборник Матице српске за историју*, 92, 2016, стр. 89–104; Срђан Мићић, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и планирање државног удара у Бугарској 1923–1925. године“, *Војно-историјски гласник*, 1, 2014, стр. 203–232; Dragan Bogetić, Slobodanka Kovačević, *Hronologija jugoslovensko-bugarskih odnosa: (1878–2003)*, Beograd 2003, (даље: D. Bogetić, S. Kovačević, *Hronologija jugoslovensko-bugarskih...*); Владимир Стојанчевић, „Одређивање југословенско-бугарске границе 1918. године“, *Научни скуп Србија 1918. године и стварање југословенске државе*, Београд 1988, стр. 317–321; Živko Avramovski, „Pitanje balkanskog garantnog pakta i jugoslovensko-bugarski odnosi 1925. godine u svetlu britanske politike na Balkanu“, *Војно-историјски гласник*, 35, 2, 1984, стр. 87–113; Desanka Todorović, „Pitanje Jugoslovensko-bugarske granice na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919. godine“, *Istorija 20. veka*, 9, 1968, стр. 63–132 и др.

29 Ivan Ristić, „Diplomatsko-konzularna predstavnštva i predstavnici Kraljevine SHS u Bugarskoj 1920–1929“, *Arhiv, časopis Arhiva Jugoslavije*, 1-2, 2012, стр. 97; D. Bogetić, S. Kovačević, *Hronologija jugoslovensko-bugarskih...*, стр. 82.

30 Бугарски представници су уговор у Нејију потписали 27. 11. 1919 године, а представници Краљевине 5. 12. 1919. године. Према финансијским одредбама Бугарска је била дужна да уплати суму од 2 милијарде и 250 милиона златних франака у заједнички фонд у наредних 37 година, а то је чинило 22,5% њеног националног богатства. Бугарска је платила мањи део тог износа, али је Грчком и Југославији надокнадила у натури предвиђене репарације. (D. Bogetić, S. Kovačević, *Hronologija jugoslovensko-bugarskih...*, стр. 27–48, 81; Leften Stavrijanos, *Balkan posle 1453*, sa dijaloškim uvodom Trajana Stojanovića, Beograd 2005, стр. 625 (даље: L. Stavrijanos, *Balkan posle 1453...*); Богумил Храбак, „Економска питања и Бугарска у време бугарско-југословенског разграничења 1919–1920“, *Лесковачки зборник*, 34, стр. 89–99.

31 Важећи правни уговори између Бугарске и Краљевине СХС у овом периоду били су: конвенција о судској помоћи, о издавању криваца, о правној помоћи у кривичним делима, о бесплатној лечничкој помоћи и болничкој нези сиромашних поданика, као и два закључена протокола (Архив Југославије [А]),

извештај конзула из Варне, једанаест година након престанка ратних сукоба: „Краљевски конзулат није имао потребе ни прилика да пласира у овдашњим листовима било какве чланке у циљу трговинске и привредне пропаганде [...] због специјалних политичких прилика није било могуће пласирати никакве извештаје у циљу ма какве пропаганде наше земље“.

Поред компаративног приступа рад је заснован на студији случаја, јер је ограничен на анализу једне гране индустрије. Бирањем једног економског параметра избегнуто је претерано ширење поља компарације и удаљавање од основног контекста.³² На овај начин испитивању развоја текстилне индустрије приступили смо као детаљном истраживању једног историјског процеса, односно економске појаве, са циљем добијања резултата који у даљим истраживањима може да буде генерализован и/или да пружи модел за даље размишљање на тему.³³

За проучавање привредне историје основни извори су остаци неке економске делатности, а економија, сама по себи, јесте квантитативна дисциплина, чији се главни чиниоци прецизно мере – цене, приходи, производња, наднице... Тако су историчари упућени на коришћење одређених квантитативних метода, међу којима се разликују три основна модела.³⁴ Један од модела, познат као квантитативна историја,

фонд Министарства иностраних послова 334, фасцикла 378, јединица описа 1195, 334-378-1195, Конвенције и уговори о којима Политичко одељење има податке да су ратификовани, септембар 1925; Boško Đorđević, *Pregled ugovorne trgovinske politike, od osnivanja države Srba, Hrvata i Slovenica do rata 1941*, Zagreb 1960, str. 61 (даље: В. Ђорђевић, *Pregled ugovorne trgovinske politike...*); В. Кацаркова, *Икономическите отношения...*, стр. 158; D. Bogetić, S. Kovačević, *Hronologija jugoslovensko-bugarskih...*, str. 98).

32 Јирген Кока, „Упоредна историјска...“, стр. 151, 152, 157.

33 О методолошком концепту студија случаја и теорија развоја детаљније видети: Alexander George, Andrew Bennett, *Case studies and Theory Development in the Social Science*, London 2005, pp. 21, 4–33.

34 Први и најједноставнији модел јесте, позитивистички, приповедање неког догађаја илустрованог статистичким подацима, како би се детаљније показале неке промене у одређеном периоду. Други модел, настао у Сједињеним Америчким Државама, познат је под именом „економетрична историја“, „клиометрија“ или „нова економска историја“ и подразумева примену економских теорија при постављању формалних модела са јасно дефинисаним варијаблама. Клиометрија се ослања на економетрију, статистичку методу економиста за предвиђање развоја посматраних појава. Квантификација чињеница у клиометричким истра-

коришћен је при истраживању теме. Квантитативна историја се базира на коришћењу статистичких података и њиховој анализи у контексту историјских чињеница. Због међузависности у привредним системима не постоје економски феномени или појаве које могу бити објашњене без повезивања са другим економским и не-економским факторима. Треба назначити да квантитативни приступ омогућава јасност, логичност, функционалност и универзалност, али не објашњава изоловане историјске факторе и историју појединца, јер се бави масама и заједно са квалитативним приступом представља комплементарни поступак у истраживању, и као такав, једини свеобухватни метод.³⁵

Архивска грађа за проучавање текстилне индустрије Краљевине СХС најзаступљенија је у фондовима Архива Југославије. Фондови

живањима је временом довела до квантификације економских теорије, претеране математизације и моделирања, и историјски део је прерастао у чисту формалност. (Р. В. Фогел, Џ. Р. Елтон, *Којим путем...*, стр. 7, 23–24, 33; Џон Тош, *У трагању за историјом*, Београд 2008, стр. стр. 302–303, 311, 313. (даље: Џ. Тош, *У трагању за...*); Jean Marczewski, „The Quantitative history“, *Journal of Contemporary History*, vol. 3, no. 2, 1968, p. 180; Knut Čelstali, *Prošlost nije više što je nekada bila*, Београд 2004, стр. 93; Radosav Aničić, „Metod nauke i obeležja metoda ekonomske analize“, *Метод економске анализе*, Београд 2001, стр. 19–36).

- 35 Квантитативна историја, или револуција, како су је називали оснивачи у оквиру француске школе *Анала*, доживела је успех у педестим годинама прошлог века и најпре је била приметна у проучавању економске историје, посебно историје цена. Из сфере економије „квантитативност“ се проширила на сва поља друштвене историје (демографска историја, породична историја, урбана историја, парламентарна историја...), а потом и на историју религије, менталитета, социологију, психологију, политикологију, демографију. Постоје два разлога за све већу примену и развој квантитативне историје, један је технолошки, лични рачунар, који омогућава историчару коришћење статистичких метода без неког стручнијег познавања математике, а други, методолошки, померање нагласка са појединца на масу током 20. века. Jean Marczewski, „The Quantitative history“..., pp. 181–182, 184–191; Piter Berk, *Francuska istorijska revolucija. Škola Anala 1929–1989*, Novi Sad 2011, str. 83–84; Џ. Тош, *У трагању за...*, стр. 294; Piter Berk, *Istorija i društvena teorija*, Београд 2002, стр. 41; Роберт Вилијам Фогел, Џ. Р. Елтон, *Којим путем до прошлости*, Нови Сад 2002. (даље: Р. В. Фогел, Џ. Р. Елтон, *Којим путем...*).

Министарства трговине и индустрије и Централне индустријске корпорације представљали су основу истраживања, али, иако обимни грађом и сређени за период до 1929. године, не садрже детаљне, континуиране и систематске информације. Такође, спорадични подаци о текстилној индустрији постоје и у фондовима Министарства индустрије ФНРЈ, Централног пресбиоро и Министарства иностраних послова. Коришћена је и архивска грађа Народне банке Србије, Архива Србије и Архива Војводине. Један од већих хендикепа за истраживање јесте чињеница да фондови Индустријске коморе Београда и Министарства за социјалну политику нису сачувани, док фондови Трговачко-обртничких комора у Загребу и Љубљани услед финансијских и временских ограничења нису били доступни.

Посебну тешкоћу приликом проучавања историје текстилне индустрије представљало је стање архивске грађе у Бугарској. У Централном државном архиву Републике Бугарске (Државна агенција „Архиви“, Република Бугарска) у фонду Министарства трговине, индустрије и рада сачувана је само грађа о текстилној индустрији, и индустрији уопште, настала након 1935. године (за ранији период очувана је једино грађа Одељења за рударство).³⁶ Спорадичне информације о текстилној индустрији проналазе се у фондовима Бугарске народне банке, Народне скупштине и Личног фонда Ивана Х. Беров. Архиви локалних текстилних фабрика нису били доступни, али је коришћена грађа Архива града Софије, прецизније фондови фабрика *Белгијско а. д.* и *Беров и Хоринек*.

За економске анализе прворазредни значај, поред архивске, има и статистичка грађа, чији су истраживање и анализа представљали посебно велики изазов, често недостижан. Посебно треба нагласити одсуство централизоване и континуиране статистичке грађе Краљевине СХС, узроковано политичком раздвојеношћу до 1918. године, недостатком јасно дефинисане, правно уоквирене и организоване централне

36 *Пътеводител на централния държавен архив*, отг. ред. Калинка Анчова и др, София 2005, стр. 304–309.

статистичке институције,³⁷ као и уништавањем архивске грађе током Другог светског рата и у првим годинама након рата.³⁸

У таквим условима информације о привреди државе прикупљала су разна министарства, привредне институције, трговачке и индустријске коморе, савези индустријалаца, приватна лица... Поменуте установе и појединци објављивали су статистичке прегледе по најразличитијим критеријумима, који су били кључни за економску анализу. У раду су посебно коришћени: *Статистика спољне трговине 1918–1930*, издања Југословенског Лојда – *Привредни алманах југосло-*

37 У Краљевини СХС је у међуратном периоду постојала статистичка служба Дирекција државне статистике, основана 1919. године у оквиру Министарства социјалне политике, којој је одмах приступила Управа државне статистике Краљевине Србије, а Словенија, Хрватска и Босна и Херцеговина, као наследнице статистика Аустроугарске, прикључиле су се Дирекцији 1924. године. Међутим, општа државна статистика није вођена на једном месту, већ је била подељена између више министарстава: Министарства трговине и индустрије, Министарства пољопривреде, шума и рудника, Министарства снабдевања и исхране. Питање званичне државне статистике покренуто је тек после Међународне конференције о привредним статистикама одржане 1928. године под покровитељством Друштва народа у Женеву. Тада је делегација Краљевине СХС написала Уговор и споредна акта и обавезала се да ће објављивати државну статистику. Током 1929. године Дирекција државне статистике је пренета у састав Министарског савета и промењен јој је назив у Општа државна статистика, а 1931. је постала део Министарства унутрашњих послова. Пет година касније, Уредбом од 18. августа 1936. одређени су делокруг и устројство овог одељења у оквиру Министарства. (Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије, 1815–1941: успорени напредак у индустријализацији*, Београд 2004, стр. 25 (даље: М.-Ж. Чалић, *Социјална историја Србије...*); Miroslav Paskojević, „Statistička služba u Jugoslaviji“, *Socijalni arhiv*, III, 8, 1937, str. 159; Stevan Kukoleča, *Industrija Jugoslavije 1918–1938*, Београд 1941, str. 1 (даље: S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije...*); Драган Алексић, *Држава и привреда у Краљевини СХС*, Београд 2010, стр. 9–10 (даље: Д. Алексић, *Држава и привреда...*); *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа*, издање Министарства трговине и индустрије, Београд 1941, стр 5–8. (даље: *Статистика индустрије...*); *Трговински гласник*, 11. 1. 1929, стр. 8).

38 У нацистичком бомбардовању Београда, априла 1941, погођене су све зграде у којима се налазила *Општа државна статистика* чиме је уништена и статистичка грађа. Такође, током бомбардовања је уништена и грађа фабрика концерна В. Илића. Љубодраг Димић, „Неки подаци о уништавању архивске грађе“, *Годишњак за друштвену историју*, 1, 3, 1994, стр. 301–305).

венског Лојда, 1929. и Југословенска привреда, 1933,³⁹ као и Средишњи уред за осигурање радника. Званични подаци о статистици индустрије Краљевине Југославије публиковани су тек 1941. године у *Статистици индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа*,⁴⁰ која, и поред својих недостатака (детално је приказано стање за период од 1933/1934), презентује свеобухватно и целовито индустрију у Краљевини Југославији.

Подаци о статистици текстилне индустрије у Бугарској боље су сачувани, с обзиром да је *Статистички годишњак бугарског царства (Статистически годишник на Българското царство 1922–1941)* излазио континуирано између два рата, али је поред тога сачувана и *Анкета велике и потпомогнуте индустрије (Анкета на едрата и покровителствуваната индустрија в Царство България през 1921)*.⁴¹ Детаљне

39 Joso Lakatoš, *Privredni almanah Jugoslovenskog Lloydа*, Zagreb 1929. (даље: J. Lakatoš, *Privredni almanah...*) и Joso Lakatoš, *Jugoslovenska privreda. Jubilarно izdanje „Jugosl. Lloydа“*, Zagreb 1933. (даље: J. Lakatoš, *Jugoslovenska privreda...*). Привредни алманах југословенског Лојда је нарочито значајан јер представља фабрике које су пословале двадесетих година, што с обзиром на (не)очуваност архивске грађе представља прворазредни извор. Треба споменути и ранија дела Лакатоша о привреди Краљевине СХС: Joso Lakatoš, *Industrija Hrvatske i Slavonije*, Zagreb 1924; Joso Lakatoš, *Industrija Slovenije*, Zagreb 1922; Joso Lakatoš, *Industrija Dalmacije*, Zagreb 1923.

40 Одељење за индустрију и занатство, огранак Министарства за трговину и индустрију, је тек 1936. године почело да прикупља статистику индустрије на основу пописа индустрије коју је пар година раније припремила Инспекција земаљске одбране. Тако је први попис индустријских предузећа извршен 1934. од стране војних власти, да би пред почетак Другог светског рата била издата најзначајнија индустријска статистичка публикација *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа*. Међутим, коришћење *Статистике индустрије* носи са собом неколико проблема. Подаци су сакупљани у периоду од 1934. до 1938. године и предузећа која су постојала током двадесетих година, али су престала са радом до пописа (1934) нису унета у *Статистику индустрије*. Затим, информације о предузећима прикупљане су на основу максималног капацитета рада фабрике, што значи да није приказан реалан број запослених, капитала и погонске снаге. (*Статистика индустрије...*, стр. 5–8).

41 У *Анкети* су за индустријска предузећа сматрана само она која раде са моторном снагом већом од 5 коњских снага, запошљавају бар 20 радника и имају алат чија је вредност процењена на најмање 20.000 лева. (*Анкета на едрата и покровител-*

анкете о индустрији су урађене само 1921. и 1932. године, али је Главна дирекција статистике пратила рад повлашћених предузећа, која су предмет нашег истраживања, чиме смо у могућности да сагледамо реално стање текстилне индустрије за године 1921, 1926. и 1929.⁴² Такође, коришћени су и статистички подаци из извештаја Министарства трговине, индустрије и рада (*Известия и стопански архив на Министерството на трговијата, промишлеността и труда*), као и извештаји Бугарске народне банке (*Известия на Българската народна банка*).

Оскудна централна архивска и статистичка грађа о индустрији током двадесетих година приметна је у обе балканске земље, али је то у одређеној мери надомештено коришћењем штампане и стручне периодике. Економска периодика Краљевине СХС је разноврсна, али су у раду коришћена најрепрезентативнија стручна издања: *Народно благостање и Анализа биланса, додаток „Народном благостању“*, *Привредни преглед*, *Југословенски Лојд*, *Економист*, *Индекс*, *Банкарство*, *Гласник завода за унапређивање спољне трговине*, *Нова Европа*, *Социјални архив*, *Радничка заштита*, *Радничке новине* и у мањој мери дневне новине *Време*, *Правда* и *Политика*. Подаци о текућим проблемима бугарске текстилне индустрије преузети су из: *Архив за стопанска и социјална политика*, *Занаятчийска практика*, *Известия и стопански архив на Министерството на трговијата, промишлеността и труда*, *Икономическа борба*, *Индуриален преглед*.

Када је у питању објављена историјска грађа у виду публикованих зборника докумената, затим стенографских бележака централних државних институција, извештаја разних државних одбора, органа управа, текстова закона и уредби, с обзиром на циљеве истраживања и реалних могућности истраживања, прављени су одређени избори

стеуваната индустрија в Царство България през 1921, кн. 1-2, Главна дирекция на съгистиката, София 1925. (даље: *Анкета на едрата и покровителствуваната индустрија...*); Архив Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије 65, 65-419-1365, Извештај о бугарској привреди, 1925).

42 Димитър Весов, *Текстилната индустрија в България: Анкета, извршена през 1927 г*, София 1928. (даље: *Д. Весов, Текстилната индустрија в България: Анкета...*); Ив. Симеоновъ, *Насърдчаваната индустрија в България, стопанска анкета*, София 1926. (даље: *И. Симеоновъ, Насърдчаваната индустрија в България...*)

при њиховом коришћењу. Да би се избалансирали подаци сакупљени истраживањем привреде Краљевине СХС, на супрот грађи доступној за привреду Бугарске, ограничена је употреба историјских извора, што је за поједина питања у раду значило да је поменут општи контекст дешавања, без детаљније анализе.

Проучавање индустрије и индустријског развоја на Балкану између два рата, као што смо већ нагласили, није претерано заступљено у историографији. Историјати текстилних индустрија нису обрађени у српској и бугарској историографији, осим на регионалном и градском нивоу или на случају одређених фабрика. Са једне стране то је била предност јер је омогућило ширину у истраживању, а са друге стране, с обзиром на компаративни приступ, где је циљ упоређивање макроподатака, неистраженост ових питања је била велики недостатак.

Слаба обрађеност привредних феномена Краљевине СХС и Бугарске представљала је један од највећих проблема приликом истраживања и у приступу теми. У обе историографије приметан је недостатак синтеза о унутрашњем тржишту, технолошком развоју, индустријском капиталу, односу државе према привреди,⁴³ привредном законодавству, због чега смо у неким случајевима били ускраћени за детаљније анализе. Југословенска и бугарска историографија након Другог светског рата највише пажње су посветиле изучавању радничког питања у контексту „борбе пролетаријата“, али нису изостали ни радови из других економско-историјских тема, додуше у мањем броју. У тексту *Народног благостања* из 1939. године уредништво⁴⁴ овог истакнутог еко-

43 Државна интервенција и протекционистичка политика обрађена је у раду *Смиљане Ђуровић* (Smiljana Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918–1941*, Београд 1986. [даље: S. Đurović, *Državna intervencija...*] и *Љубена Беров*, *Протекционизм и конкуренција на Балканите през XX век*, отг. ред. Любен Беров, Софија 1989. [даље: *Протекционизм и конкуренција на Балканите ...*])

44 Главни и одговорни уредник часописа *Народно благостање* био је Велимир Бајић, економиста, политичар, професор, новинар и бизнисмен. В. Бајић (Велико Градиште, 1875. – Буенос Аирес, 1952.) завршио је Правни факултет у Београду 1898, а докторске студије у Минхену 1903. године. До Првог светског рата радио је у Министарству финансија, Министарству народне привреде, Правном факултету у Београду, као директор Београдске трговачке банке, био је кратко члан Народне странке. У балканским ратовима служио је као каплар, а у Првом

номског часописа наводи о привредној југословенској литератури у међуратном периоду следеће: „Наша економска литература и сувише је сиромашна према богатству наших економских проблема“.⁴⁵ Мишљење уредништва савршено осликава и стање економских радова из савремене балканске историографије,⁴⁶ мада је у последњој деценији приметнији већи број радова из привредне историје, али и даље неупоредиво мањи у односу на друге историјске теме.

Радови Николе Вуче, Сергија Димитријевића, Мија Мирковића и Смиљане Ђуровић⁴⁷ били су неизоставни за разна питања из економског домена Краљевине СХС, док су монографије Стевана Куколече *Индустрија Југославије 1918–1941.* и Смиљане Ђуровић *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918–1941.* незаобилазне при сваком проучавању индустријског развитака и представљају полазиште за историју индустрије. Конкретно о текстилној индустрији није написа-

светском рату био је професор у Француској. По завршетку рата био је члан делегације у економско-финансијској и саобраћајној секцији на конференцији мира у Паризу, помоћник министра финансија 1919–1920, редовни професор економских наука на Правном факултету 1920–1922. По напуштању државне службе бавио се извозом трговином, био је члан више управних одбора југословенских предузећа, берзански шпекулант, представник страних фирми (између осталих и филијале америчке фирме ИБМ). Други светски рат је провео у Београду, радећи за ИБМ и „Бату“. Емигрирао је 1947. или 1948. године. Писао је за већину југословенских часописа, а свакако је најпознатији по оснивању (1929) и уређивању *Народног благостања* (Бошко Мијатовић, „Пет живота Велимира Бајкића“, *Велимир Бајкић, Изабрани списи*, прир. Бошко Мијатовић, Београд 2009, стр. 9–29.)

- 45 Из уредништва, „Рудолф Бичанић о проблему 'великог привредног простора'“, у: *Народно благостање*, 33, 9, 19. 8. 1939, стр. 515.
- 46 Мирослав Јовановић, Радивој Радић, *Криза историје. Српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века*, Београд, 2009, стр. 68; Иван Ристић, „Истраживања међуратне историје Балкана у савременој српској историографији: (последњих десет година): традиционални и нови приступ“, у: *Хуманизација универзитета: тематски зборник радова*, Ниш 2013, стр. 535–546.
- 47 Мија Мирковић, *Економска структура Југославије 1918–1941*, Загреб 1950. (даље: М. Мирковић, *Економска структура...*); Мија Мирковић, *Економска историја Југославије*, Загреб 1958. (даље: М. Мирковић, *Економска историја...*); Никола Вучо, *Привредна историја народа ФНРЈ, предавања са економског факултета, 1951/1952*, Београд 1951; Сергије Димитријевић, *Привредни развитак Југославије од 1918. до 1941, предавања одржана на Вишој школи политичких наука*, Београд 1962. (даље: С. Димитријевић, *Привредни развитак Југославије...*).

на свеобухватна и детаљна монографија за Краљевину Југославију,⁴⁸ али јесу регионалне монографије за Словенију и Хрватску: France Kresal *Tekstilna industrija v Sloveniji, 1918–1941*, Ljubljana 1976. и Zdenka Šimončič Bobetko *Razvoj tekstilne industrije u Hrvatskoj u razdoblju između dva svjetska rata, 1918–1941*, Zagreb 1979. У поменутих делима обрађена је регионална текстилна индустрија Словеније и Хрватске у међуратном периоду, без дубљег улажења у питања која се тичу ширих економских проблема и индустријализације Краљевине.

За проучавање привредне историје у Бугарској од значаја су синтезе Љубена Берова и Румена Даскалова.⁴⁹ Историја индустрије у међуратном периоду презентована је у делу *Развитие на индустријата в Българија 1834–1947–1989*, Отг. ред. Любен Беров, Димитър Й. Димитров, Софија 1990, али, као и у случају Краљевине СХС, о текстилној индустрији Бугарске у међуратном периоду није написана монографија,⁵⁰ већ је детаљније приказана у монографијама које се баве локалном историјом – *История на вълнено-текстилната промишленост в Габрово, Г. Гатев*, Хр. Венков, М. Минчев, Софија 1982; *Алманах на габровските индустријалци 1882–1947*, Ред. Божидар Стојков, Габрово 2007; *Здравко Златанов, 150 години сливенска текстилна промишленост*, Софија 1984.

Монографија пред читаоцима не претендује да обради све проблеме који се тичу развоја индустрије, већ да отвори и постави питања која могу да послуже као модел за даља истраживања. Односно, да пружи макрооквир у коме остале микростудије могу да буду постављене,

48 Под тим називом, односно са том тематиком постоји расправа: Живан Стојковић, „Текстилна индустрија Краљевине Југославије“, у: *Лесковачки зборник*, 39, 1999, стр. 387–393.

49 *Икономика на Българија до социјалистическата револуција*, ред. Беров, Л., Софија 1989. (даље: *Икономика на Българија...*); Румен Даскалов, *Българското общество 1878–1939*, Т. 1, 2, Софија 2005. (даље: *Р. Даскалов, Българското общество...*)

50 Монографије које обухватају историју текстилне индустрије у међуратном периоду *Развитие на текстилната промишленост в Българија*, ред: Георги Дамянов и др, Софија 1978. (даље: *Развитие на текстилната промишленост...*) и Петко Спирков, *Текстилната индустрија в Българија*, Свиштов 1947. (даље: *П. Спирков, Текстилната индустрија...*) врло сажето приказују период од 1919. до 1929. године.

Закључак

Текстилна индустрија представља једну од првих грана која се развила на основу машинског рада, потискујући кућну и занатску делатност, а њен развој је карактеристичан за почетне фазе индустријализације. У делу је на примеру текстилне индустрије приказан напредак индустрије две балканске државе и друштвено-правни оквири у којима се одигравао развој. Примарно питање јесте какав је био развој индустрије. За одговор на постављено питање изабрана је анализа следећих економских индикатора: обим и величина текстилне структуре, однос и утицај државе на индустрију, технолошки развој, финансијски капитал, текстилно тржиште, радна снага и привредне елите, који уједно чине и поглавља монографије.

Структурне промене које су се дешавале у европској текстилној индустрији делимично су имале утицаја и на балканске земље. Производња вунених тканина је опала, потрошачке навике су се мењале, додуше спорије, а памучна индустрија је пак забележила изванредан раст. Тенденције раста су постојале у обе државе, али нису биле исте. У Бугарској се број фабрика повећао три пута, а број радника приближно пет пута, за разлику од југословенских, где је увећање броја фабрика било девет пута, односно радника шест пута.

Индустрија памука се највише развила у овом периоду у обе земље, што потврђују сви статистички подаци. У Краљевини СХС од 1921. до 1927. број вретена је порастао за 24%, производња за 150%, број предузећа са 11 на 43, а број запослених радника са 4500 на 10.000. У поређењу са индустријом вуне, памучна индустрија имала је већи раст по свим набројаним критеријумима. У Бугарској је такође био присутан брз развој памучне индустрије. Од свега пет фабрика са 434 радника, капиталом од 2 милиона златних лева и годишњом производњом од 2,8 милиона лева у 1921. години памучна индустрија је 1929. бројала 37 фабрика са 4692 радника, око 13 милиона златних лева капитала и 23 милиона златних лева производње. Исто као и у Краљевини СХС, у развоју памучне индустрије предњачило је оснивање ткачница па-

мука, а не памучних предионица. Основни разлог је недостатак капитала, односно инвестиција, које захтева изградња предионица у односу на ткачнице.

Развој текстилне индустрије у Бугарској у 19. веку почивао је на развоју индустрије прераде и производње вуне. Тај тренд није настављен после Првог светског рата, када се уместо индустрије вуне, развила индустрија памука. Број фабрика повећан је минимално – са 38 (1921) на 40 (1929). Узроци слабијег развоја индустрије вуне јесу промене у спољној трговини, високе турске увозне царине, нови захтеви унутрашњег тржишта и протекционистичка политика бугарских власти.

После рата положај фабрика које су прерађивале или производиле тканине од конопље и лана знатно се погоршао у обе земље. Потражња за конопљом се донекле смањила јер су се артикли који су се раније израђивали од конопље, после рата правили од прекоморских сировина. Индустрија свиле је у обе земље била на врло ниском нивоу. Постојале су филатуре и ткачнице, али не и предионице свиле, због чега се свиларство заснивало на гајењу свилених буба, добијању кокона и њиховом извозу. Израда ћилима се и у Краљевини СХС и у Бугарској кретала у оквирима домаће радиности и занатске производње. Индустрија трикотаже, конфекције, позамантерије, шешира и разних других ситних текстилних производа брзо се развила и бројчано је чинила највећи део текстилне индустрије, али по обиму и структури претежно су биле у питању веће занатске радионице.

Периоди у развоју текстилне индустрије разликују се сходно различитим привредним циклусима. Од 1919. до 1923. године у Краљевини СХС индустрија је била у експанзији, а у Бугарској је наступила криза. Бугарска је била оптерећена губицима у рату, репарацијама, преласком на мирнодопску економију и једном врстом економске изолације, аграрним реформама Стамболиског и турским царинама. Краљевина СХС у првим годинама након рата доживљава привредни бум, као последицу изградње, обнове, економске политике Народне банке и глобалних трендова. Период од 1924. до 1929. године карактерише прво стагнирање, а потом стабилан развој привреде у обе државе,

услед нормализације валутног система, кредитне и царинске политике и повољне светске конјунктуре.

Распоред текстилних фабрика потврђује тезу да је развој индустрије био условљен њеним наслеђем из 19. века. Габрово и Сливен, као највећи текстилни центри у 19. веку, задржали су то место и након рата. Са друге стране, у Краљевини СХС су највише напредовале индустрије Словеније и Хрватске, за шта су предуслови стечени у 19. веку; инфраструктурно наслеђе и тржишна повезаност са богатијим земљама Запада, били од пресудног утицаја. Годишње стопе раста броја фабрика и броја радника потврђују ове чињенице. Развој индустрије и сама индустријализација у оба случаја били су регионално условљени, што је утицало да економски напредак државе буде неједнак.

У међуратном периоду институционални оквири државе постају сложенији што се одражава и на привреду. Образују се нове институције, од којих се већина односи на регулисање економије, чему су највише допринеле околности након Првог светског рата и економска криза. Привреде балканских држава биле су засноване у начелу на капиталистичким принципима слободног тржишта, уз постојање слободне размене добара, услуга и слободне конкуренције. Непосредно након рата, у настојању да изграде стабилна стања, новонастале државе ослањале су се на владе које су покушавале да државном интервенцијом у привреди уведу равнотежу. У таквим околностима државни протекционизам је био присутан током двадесетих година као регулативан и са циљем да стабилизује привреду, али значајније се појавио тек тридесетих, као реакција на економску депресију.

Улога државе у индустрији праћена је на институционалном и законодавном нивоу и преко државног утицаја на индустрију. Показатељ ниског нивоа економско-правних институција у обе државе је одсуство јасне дефиниције индустрије и/или појма индустријског предузећа. У Краљевини СХС и у Бугарској у проучаваном периоду није постојала дефиниција индустријског предузећа прописана правним актима или законом. Нису постојали ни закони којима се регулисала индустријска делатност. Из тог разлога стално је било постављано питање да ли се иза сумарних података о индустријским предузећима на-

лази фабрика или занатска радионица, али генерално захтеви за „индустријску фабрику“ били су мали – 20 КС и 15 радника (1939), а за Бугарску 10 радника и 10 КС.

Законодавна делатност у домену привредне политике која се односи на регулисање, организовање или подстицање развоја индустрије постојала је у сличним облицима у обе земље. Протекционистичка политика се најпре огледала у законима који подстичу развој индустрије кроз разне повластице (слободан увоз машина, алата и сировина), кроз закон о потпомогнутој индустрији и царинску политику. У Бугарској је протекционизам био јачи него у Краљевини СХС, али није успео ни у једној земљи пресудно да утиче на одрживи развој. Утицао је на повећање индустрије, на спречавање стране конкуренције, али не и на структурни развој.

У обе државе био је приметан напредак на технолошком нивоу. Обим уложеног капитала у основна средства, машинерију и непокретности се увећао, као и величина искоришћене погонске снаге. Ипак, увоз модерних машина (и нових и старих) није омогућио прескакање јаза у знању и технологији, као ни одржив развој индустрије. Увоз савремене технологије сам по себи није мерило да ће доћи до развоја индустрије, јер не обухвата шира друштвена питања која се тичу њихове примене, попут постојања стручног радништва, чекања од пар месеци на испоруку машина, или на делове за поправку, одсуство иновација у производном процесу и добре организација рада.

После рата, у ситуацији политичке нестабилности, економске кризе, монетарне и финансијске несигурности, слабости домаћих кредитних институција, перманентно оскудевање у капиталу била је карактеристика и југословенске и бугарске привреде. Ни текстилну индустрију, као једну од развијенијих, није заобишао овај проблем. Према обиму капитала већа предузећа су била у Краљевини СХС него у Бугарској, али је структура капитала била другачија. У оваквим условима страни капитал је био од посебне важности, међутим, био је од значаја у оној мери колико је то одговарало интересима страних индустријалаца. Распрострањеност страног капитала уложеног у текстилну индустрију сведочи да су привредне везе успостављене пре Првог светског

рата остале присутне и након рата. Крупна предузећа у Краљевини СХС са простора некадашњих територија Аустроугарске имала су у већој или мањој мери заступљен страни капитал (аустројски и чешки). Са друге стране, Бугарска и територије предратне Краљевине Србије нису имале, са изузетком неколико фабрика, предузећа у власништву странаца.

Заједничка карактеристика унутрашње трговине јесте неразвијеност и слабе тржишне институције. У Бугарској се испољавала кроз делимично регулисану унутрашњу трговину и неразвијен трговачки слој, уз постојање локалне индустрије која је помоћу повластица продавала робу. У Краљевини СХС је унутрашња трговина била слободнија, али је зато био приметан потпуни недостатак тржишних веза, институција, закона и организације. Регулисана или не, унутрашња трговина у обе земље била је слаба због мале куповне моћи становништва и неповезаности локалне индустрије са осталим деловима привредног организма, у овом случају трговцима и пољопривредницима.

У спољној трговини променила се структура увоза и извоза текстилних материјала. Квантитативни показатељи јасно указују да је постојало стално опадање увоза готових производа и у одговарајућој размери повећање увоза текстилних сировина и полуфабриката, што одговара постојаном расту фабрика. Пређа се и даље увозила у овом периоду више од текстилних сировина, што индицира да је развој текстилне индустрије ишао преко развоја ткачница, као слабијег технолошког ступња, а не преко развоја предioniца као базне основе за структурни развој текстилне индустрије

Употреба домаћих сировина у индустријској преради била је уско везана за два проблема – једно је супституција увоза, а друго интензивирање и унапређење аграрног сектора. Учешће увозног сировог материјала у текстилној индустрији чинило је око 45% од укупног увоза и обе државе су се трудиле да умање тај увоз због спољнотрговинског биланса. Смањивање увоза аграрних производа значило је већу усмереност на коришћење домаћих сировина које нису биле довољно квалитетне, чиме се потврђују већ постојећа истраживања о заоста-

лом аграрном сектору, недовољном техничком ступњу пољопривредне производње и слабо образованом сељаштву.

Текстилни индустријалци су били представници модерног и доводили су модерност у средине из којих су потицали. Иако тек друга генерација предузетника која је потицала из сиромашних средина, имали су утицаја на индустријску изградњу, социјалне и друштвене промене, можда и највише у периоду од краја 19. века до Другог светског рата. Описани индустријалци Иван Беров и Влада Илић били су веома слични. Потицали су из сиромашних породица, а захваљујући породичним везама успели су да увећају почетни капитал и од малих трошних радионица са чарковима изградили су привредне империје за балканске прилике. Међутим, њихова улога није била само на привредном пољу, изградњи фабрика и увећању сопствених профита: по угледу на западне земље изградили су радничке станове, обданишта, школе, зоолошке вртове, паркове, игралишта, спровели електрификацију. Прекид у еволуцији аутохтоних, домаћих привредних елита које су из сиромашних пустоши Балкана утицале на напредак друштва јесте пример дискурса у развоју друштва којим су припадали.

У обе државе у текстилним индустријама број запослених радника се увећавао са годишњом стопом раста од 20%, уз карактеристично висок удео женске популације, као и релативно висок број упослене деце до 18 година. Поменути подаци сведоче о постојању извесних промена у друштву, иако су оне биле мале – говоримо о 30.000 текстилних радника насупрот пар милиона сељака – ипак су постојале. Положај текстилних радника није био на високом нивоу. Наднице су биле ниске и недовољне за опште животне потребе, док су услови рада у фабрикама били тешки и нехигијенски. Радничко законодавство је постојало, али се није примењивало. Западне форме законодавства (осмочасовно радно време, социјално осигурање, закони о заштити и хигијени) примењене на балканске државе имале су судбину и већине других институционалних модерних новина – остале су само на папиру, уз проналажење начина да се закони заобиђу.

Одговарајући на постављена питања из предговора, текстилна индустрија је била аутохтона и домаћа у Бугарској и на простору не-

кадашње Краљевине Србије, и „уведена“ и страна према структури капитала на простору Хрватске и Славоније; концентрисана на количину производње, а не на квалитет добара; у доба инфлаторне конјунктуре карактерисао је развој, а при стабилној конјунктури стагнација и слаб раст; уз чисто квантитативне промене, без јасних назнака структуралних промена развијала се у оквиру слабе пољопривреде, што није омогућило стварање јаке базе сировина и била је мотивисана примарно економским циљевима. Важно питање је и континуитет развоја индустрије. На први поглед у Краљевини СХС је постојао дисконтинуитет, услед стварања нове државе, али у обе државе је, у суштини, постојао континуитет у развоју. Капитал није променио власника након Првог светског рата, наслеђене традиције из 19. века су се показале јачим од нових привредних околности.

На крају, сумирајући развој текстилне индустрије, сматрамо да је тај развој постојао, али је био ограничен услед балканске реалности, потпуног недостатка развијених економских, социјалних, друштвених и политичких институција и норми, али и због наслеђених традиција из 19. века.

Summary

Being among the first branches of industry to be developed on mechanized work, textile industry marginalized domestic and hand-made products. Its development was characteristic for the first phases of the industrialization process. This study presents industrial development in two Balkan states and its social and legal framework. It focuses on the textile industry during the period 1919-1929 in Bulgaria and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. The basic question was what was the kind of industry development there. To answer it, the analysis of several economic indicators (which also form the chapters of the book) were chosen: volume and locations of the textile industry, its organizational structure, influence and relationship of the state and textile industry, technological development, financial capital, internal and external textile markets, labor force and the economic elite.

To some extent, Balkan countries were influenced by the structural changes in European textile industry. Production of wool decreased, consumer habits were in the process of change – although at a slower pace – and as for cotton industry, its quota recorded a certain increase. Growth trends existed in both states, but they were not alike. In Bulgaria, the number of factories increased three times, while the number of workers increased nearly five times. In Yugoslavia there were nine times more factories and the number of workers increased six times.

All quantitative data show that during this period, in both countries, cotton industry was developing at the greatest rate. In the Kingdom of SCS, the number of spindles went through a 24% increase, production 150%, the number of enterprises increased from 11 to 43, and the number of employed workers from 4500 to 10000. Compared to the wool industry, according to all said criteria, cotton textile industry was superior. A fast development of textile industry was present in Bulgaria as well. In 1921, there were only 5 factories employing 434 men, with a capital of 2 million golden Bulgarian lev and an annual production worth 2,8 million lev. In 1929, the number of factories was 37, with 4.692 workers, around 13 million golden lev of capital and 23 million lev worth of production. Just like in the Kingdom of SCS, resourc-

es were more often spent for founding of weaving factory, instead of spinning factory. The main reason is a lack of capital, since the amount of money, i. e. investments needed to build a spinning factory surpassed by far the capital needed to found weaving factory.

The development of 19th century textile industry in Bulgaria was based on the development of wool industry. That trend was not continued after WWI, when cotton industry replaced the production of wool. The number of factories increased at least from 38 (1921) to 40 (1929). Wool industry developed less because of the changes in foreign trade, high Turkish import customs, and new demands of the interior market and the protectionist policy of the Bulgarian authorities.

After the War, the status of factories which produced hemp and linen fabrics worsened significantly in both countries. The demand for hemp was in a way reduced, since the articles which used to be manufactured from hemp were now produced from overseas raw materials. Silk industry was at a very low level in both countries. There were filatures and weaving factories, but not silk spinning factory, and for that reason sericulture was based on growing of silkworms, producing and exporting cocoons. Carpets remained mainly products of household handiwork and traditional crafts. Knitwear, haberdashery, hat and other lesser textile product industry developed fast in the Kingdom of SCS and Bulgaria, representing, in terms of quantity, the biggest share of textile industry, but in terms of quality and structure, there were mostly handicraft workshops.

Phases of the development of textile industry in the Kingdom of SCS and in Bulgaria differ according to different economic cycles. From 1919 to 1923 industry in the Kingdom SCS went through a period of expansion, while in Bulgaria, there were crisis. Bulgaria was fraught by its War losses, reparations, adaptation to peace economy, the Stamboliyski's agrarian reforms and Turkish customs. The Kingdom of SCS went through a commercial boom, as a result of rebuilding and global trends. The period from 1924 and 1929 was a period of stagnation in the Kingdom, and afterwards both countries went through a period of steady economic development, which is to be attributed to the balancing of the monetary system, new loan and customs rates and international political conjuncture.

The locations of textile factories indicate that the development of industry was preordained by its 19th century heritage. Gabrovo and Sliven, the greatest textile centers in the 19th century, remained as such even after the War. On the other hand, in the Kingdom of SCS, Slovenia and Croatia recorded the biggest progress as regions which obtained a significant advantage in the 19th century: infrastructural legacy and commercial bonds with the more prosperous countries of the West. Annual growth rates in number of factories and workers corroborate these facts. Consequently, the development of industry and industrialization itself were in both cases regionally conditioned and it was the indicator of uneven economic growth of the state.

In the interwar period, the institutional frameworks of the state were being convoluted, which is reflected in the economy. New institutions were being formed, most of which were related to regulation of the economy, mainly due to the circumstances after the First World War and the economic crisis. The economies of the Balkan states were based on capitalist principles of the free market, with the free exchange of goods, services and free competition. Immediately after the war, in an effort to build stable economy, newly born states relied on governments that tried to bring the balance of state intervention into the economy. In such circumstances, state protectionism was present during the 1920s as a regulatory one and aimed at stabilizing the economy, but more important appeared only in the 1930s, as a reaction to economic depression.

The role of the state in industry was examined at the institutional and legislative level and through state influence on the industry. A sign of a low level of economic and legal institutions in both countries was the lack of a clear definition of industry or of the notion of an industrial enterprise. Both in Kingdom of SCS and Bulgaria, there was no definition of an industrial enterprise prescribed by law or other regulations in the observed period. There was also no law on industry. This is why a question whether the summary figures referred to industrial enterprises or craftsmen's workshops, has been raised over and over again. Generally speaking, the overall requirements for an industrial factory were rather small – in the Kingdom of SCS 20 hp (horsepower) and 15 workers were needed, while in Bulgaria it was 10 workers and 10 hp.

Legislation of the economic policy aimed at regulation, organization or encouragement of the industrial development, existed in similar forms in both countries. State protectionism was enforced through laws regulating the support of industry, free import of machines, tools and raw materials, and customs protection. Protectionism was stronger in Bulgaria than in the Kingdom of SCS, but it failed to leave significant influence on the structure and development of industry in both countries. It protected the old enterprises more than it invested in their development, in protection from foreign competition or in structural development.

In both countries there was a noticeable progress in the technological sphere. The capital invested in basic tools, machines and real estate increased in both countries; the same applies to the size of used power. Import of modern technologies (both new and old), did not bridge the gap in knowledge and technology, nor did it enable a sustainable development of industry. Import of modern technologies was not in itself indicator for the development of industry, because it did not include wider social prerequisites, such as qualification of workers, few months' delays for the delivery of machinery, or repair parts, the absence of innovation in the production process and good organization of work.

After the war, in the situation of political instability, economic crisis, monetary and financial insecurity, weaknesses of domestic credit institutions, the permanent lack of capital was a feature of the Yugoslav and Bulgarian economies. Neither the textile industry, as one of the more developed ones, was circumvented by this problem. According to the volume of capital, there were larger enterprises in the Kingdom of SCS than in Bulgaria, but the structure of capital was different. In these circumstances, foreign capital was of particular importance, however, it was of importance to the extent that it corresponded to the interests of foreign industrialists. The prevalence of foreign capital invested in the textile industry confirms that the economic ties established before the First World War were still present after the war. Large companies in the Kingdom of SCS from the former Austro-Hungarian territories have had more or less foreign capital represented (Austrian and Czech). On the other hand, Bulgaria and the territories of the pre-war Kingdom of Serbia had none, with the exception of several factories owned by foreigners.

The common characteristic of the internal trade is underdevelopment and weak market. In Bulgaria, it was manifested through a partially regulated internal trade and an underdeveloped market, with the existence of a local industry that sold goods by means of privileges. In the Kingdom of the SCS, internal trade was freer, but the complete lack of market connections, institutions, laws and organizations was noticed. Regulated or not, domestic trade in both countries was weak due to the small purchasing power of the population and the disconnection of local industry with other parts of the economic organism, in this case merchants and farmers.

In foreign trade, the structure of imports and exports of textile materials had changed. Quantitative indicators clearly indicate that there has been a steady decline in imports of finished products and an appropriate increase in imports of textile raw materials and semi-finished products, which corresponded to the steady growth of factories. The yarn was being imported in this period more than textile raw materials, indicating that the development of the textile industry was going through the development of weaving, as a weaker technological stage, rather than through the development of spinning, as the basis for the structural development of the textile industry.

The use of domestic raw materials in industrial processing was closely linked to two problems - the substitution of import, and intensification and improvement of the agrarian sector. The share of imported raw material in the textile industry accounted for about 45% of the total imports, and both countries were trying to reduce these imports due to the foreign trade balance. Reducing the import of agrarian products meant a greater focus on the use of domestic raw materials that were not of a sufficient quality, which confirms already existing research on the backward agrarian sector, insufficient technical level of agricultural production and poorly educated peasantry.

Textile industrialists modernized their backgrounds. Although being just the second generation of entrepreneurs originating from poor background, they influenced the industrial development, social changes, most notably between the end of the 19th century and the Second World War. The described industrialists Ivan Berov and Vlada Ilić were very similar. They came from poor families and, thanks to family ties, they managed to increase their initial capital, and from small, mostly manufactured workshops, they

built economic empires in the Balkans. However, their role was not limited only to the field of economy, to the construction of factories and increasing their own profits: they built working places, kindergartens, schools, zoos, parks, playgrounds, and implemented electrification, looking upon the examples of their Western counterparts. The breakdown in the evolution of autochthonous, domestic economic elites that have influenced the progress of society from the impoverished desolation of the Balkans is an example of discourse in the development of the societies they belonged to.

In both countries in textile industries, the number of employed workers increased with an annual growth rate of 20%, with a characteristic high share of the female population, and a relatively high number of employed children under 18 years of age. These data show the existence of certain changes in society, even though they were small - there were about 30,000 textile workers versus a few million peasants - yet they existed. The position of textile workers was not at a high level. The wages were low and insufficient for general living needs, while working conditions in the factories were difficult and non-hygienic. Workers' legislation existed, but it was not applied. Western forms of legislation (eight-hour work, social security, laws of protection and hygiene) in the Balkan countries had the fate of many other modern novelties - they remained only on paper, being circumvented in many ways.

To answer the questions raised in the preface - the textile industry was indigenous and domestic both in Bulgaria and at the territory of the former Kingdom of Serbia, and "introduced" also by the structure of capital in the territory of Croatia and Slovenia. It focused on the amount of production, not on the quality of goods. In the era of inflationary conjuncture it was characterized by development, and in a stable conjuncture by stagnation and weak growth. With purely quantitative changes, without clear indications of structural changes, it developed in the context of poor agriculture, which did not potentiate the creation of a strong raw material base and was motivated primarily by economic goals. The continuity of industrial development was also an important issue. At first glance, there was a discontinuity in the Kingdom of the SHS due to the creation of a new state, but in both countries there was basic continuity in development. Capital did not change the owner after

the First World War, inherited 19th century traditions proved to be stronger than new economic circumstances.

Finally, summing up the development of the textile industry, we believe that this development existed, but it was limited due to the Balkan reality, a complete lack of developed economic, social, social and political institutions and norms, but also because of the inherited 19th-century traditions.